

Licht op Lissabon

Harrie Lemmens

Licht op Lissabon

Stadsverhalen

Met foto's van Ana Carvalho

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Waarschuwing: dit is geen up-to-date reisgids, dit is een boek. Restaurants kunnen dus, zeker na de storm die Covid-19 heet, de deuren gesloten hebben. Ze worden hier ook alleen vermeld in dienst van het verhaal. En verhalen hebben zoals u weet eeuwigheidswaarde.

Copyright © 2021 Harrie Lemmens

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslagontwerp: Bram van Baal

Omslagfoto en portret auteur: Ana Carvalho

Cartografie: UvA-Kaartenmakers

Kaart Lissabon blz. 18-19: Braun & Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, kaart V-2. Een stadsplattegrond van Lissabon uit 1598.

© Picturenow/Getty Images

Typografie: Perfect Service, Reeuwijk

ISBN 978 90 295 2830 6 / NUR 320

arbeiderspers.nl
harrilemmens.nl

Inhoud

Vooraf 13

Kaart 18

Aankomst 21

Hoofdstuk 1 29

Waarin het van Campo de Santana via het gesticht Miguel Bombarda en de straat van Lobo Antunes naar het verleden van een geografische sociëteit gaat, en we van een kerkplein vol Afrikanen waar ooit een pogrom heeft plaatsgevonden via restaurants en de stichting Saramago opnieuw op het Campo de Cebolas belanden.

Hoofdstuk 2 79

Waarin we een middeleeuwse held ontmoeten, gevolgd door een negentiende-eeuwse held die zijn leven gaf voor de republiek en zijn naam aan een *avenida* schonk, en vanuit deze Avenida Almirante Reis via een gesprek met een Pessoabiograaf uitkomen op de Alameda, het triomfplein van dictator Salazar.

Hoofdstuk 3 115

Waarin het van de gevangenis, de rechtbank en de Anjerrevolutie via Parque Eduardo VII en de Feira do Livro naar het plein van de markies van Pombal gaat, en vervolgens door de Avenida da Liberdade naar de inquisitie op het Rossio en de aardbeving in de Baixa, om te eindigen bij de rusteloosheid van Pessoa.

Hoofdstuk 4 157

Waarin de vier evangelisten van Lissabon kaarten, Nederland Europees kampioen voetbal wordt, een Koninginnedag met missionarissen zich aandient en we via de Avenida Infante Santo en het Largo do Calvário eindelijk aankomen in het park van Gil Vicente, ons thuis.

Hoofdstuk 5 205

Waarin we van het kerkhof van zeven vreugden via het huis van Fernando Pessoa, de basiliek van Estrela en het parlement uitkomen bij de slavernij en vervolgens, via Luís Vaz de Camões en het Chiado, op het plein voor de opera, waar Pessoa werd geboren onder het klokgelui van zijn dorp.

Hoofdstuk 6 251

Waarin het verhaal wordt verteld van een negentiende-eeuwse seriemoordenaar, een zijderups die geen genade vond in de ogen van een vorst, een schilderes met een zijdeachtige streek, een verketterde jezuïet en de tragische dood van een lijdende dichter, om uit te komen bij de man die Lissabon in de negentiende eeuw portretteerde, Eça de Queiroz.

Hoofdstuk 7 295

Over pauwen in maatpakken, een mecenasmuseum en restaurants met traditie, over cultuur in een bank, stierenvechten en stadsontwikkeling, over gekakel in de universiteitsmensa, de wereld van toen in de bibliotheek en literatuurmeisjes in een bunker, en tot slot over een witte pauw in het stadsmuseum.

Hoofdstuk 8 337

Waarin we de Taag afzakken van Ponte Vasco da Gama tot aan de Torre de Belém, om Vasco da Gama uit te wuiven, tussendoor langs een pantheon, een treinstation en een koninklijk paleis ko-

men, een eindje in een roeiboot varen, uitstappen voor marionetten en met Hendrik de Zeevaarder rondneuzen in de geschiedenis in de stadswijk Belém.

Vertrek	381
Noten	391
Toelichting bij het fotokatern	399
Register	401

Städte lassen sich an ihrem Gang erkennen wie Menschen.

– Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*

Ik kon niet wennen aan Lissabon, zo vreemd, zo groot.

– António Lobo Antunes, *Voor wie in het donker op mij wacht*

Lissabon is Portugal. Buiten Lissabon is er niets.

– Eça de Queiroz, *De Maia's*

O Lissabon, mijn thuis!

– Fernando Pessoa, *Boek der rusteloosheid*

Het verleden is een kameleon: het neemt de kleur aan van
wie ernaar kijkt.

– H.L.

Voor Ana, als altijd, en Miguel

Vooraf

In 2014 schreef ik een boek over Brazilië, getiteld *God is een Braziliaan*. Het was de neerslag van drie reizen die ik met mijn vrouw, de Portugese vertaalster en fotografe Ana Carvalho, had gemaakt langs acht steden. Door rond te lopen in die steden probeerde ik niet alleen iets van elke stad afzonderlijk, maar ook van het land, zijn geschiedenis, kunst, literatuur en maatschappelijk leven te vangen. Eigen indrukken en kennis, gekoppeld aan gesprekken met schrijvers en andere Brazilianen tijdens drie bezoeken van telkens twee weken.

In dit boek liggen de zaken anders. In Lissabon heb ik drie jaar samen met Ana gewoond, van 1985 tot 1988, en ik keer er steeds weer naar terug. Het is ‘mijn’ stad en ik wil hier persoonlijke ervaringen uit al die jaren koppelen aan de geschiedschrijving en cultuur van dit ‘thuis’, deze *lar*, zoals Fernando Pessoa schrijft. En dat is verdomd moeilijk, want iedere buurt, iedere straat, ja haast ieder huis vertelt een verhaal. Alleen de straatnamen al. Op grond van die namen zou je een boek kunnen schrijven. Of door een topografie te maken van de boeken van schrijvers: Pessoa natuurlijk, António Lobo Antunes, José Saramago, Eça de Queiroz. Maar ook minder bekende als Cesário Verde, Camilo Castelo Branco en Fialho de Almeida. Welke wijken en buurten dienen als decor in hun werk? In welke straten spelen scènes zich af? Hoe schilderen ze het leven en welk leven is dat?

Je zou ook de geschiedenis (in een ruime zin) als uitgangspunt kunnen nemen. Van de Feniciërs en Romeinen naar de Visigoten en vervolgens de Arabische bezetting van vier eeuwen. De chris-

telijke herovering in de twaalfde eeuw, de ontdekkingsreizen van Vasco da Gama en Pedro Álvares Cabral en het ontstaan van een imperium. De inlijving door Spanje onder de Filipsen, van 1580 tot 1640, de koningshuizen voor en na de restauratie, de onderwerping door het Frankrijk van Napoleon en de vlucht van het koningshuis (met medeneming van de hele koninklijke bibliotheek) naar Rio de Janeiro, de burgeroorlog na de nederlaag van Napoleon, de pogingen om te breken met de monarchie, die in 1908 leidden tot de moord op koning Dom Carlos I en in 1910 uitmondde in de Republiek Portugal, de roerige eerste twee decennia van die republiek, de machtsgreep van Salazar en vestiging van het corporatisme van de Estado Novo, 'Nieuwe Staat', de wankelmoedige houding van de dictator tijdens de Tweede Wereldoorlog, het afwijzen van de Marshallhulp op grond van valse trots (wij hebben ons grote rijk en zijn *orgulhosamente sós*, 'vol trots alleen'), het verzet in de kolonies en tot slot de Anjerrevolutie van 25 april 1974, gevolgd door die van 25 november 1975 (tegen de macht van de communistische partij), culminerend in de toetreding tot de Europese Unie in 1986, waarna het hele land met geld uit Brussel gemoderniseerd werd. Tijdens al die hoogtepunten vormde Lisbon een belangrijk, zo niet het belangrijkste schouwtoneel, waarop tallozen hun rol speelden en hun deel kregen.

Een stad is altijd vooral beweging. Steden veranderen voortdurend van aanzien en karakter. Hoewel, hebben steden niet ook een ziel? Iets wat ze kenmerkt en onderscheidt van alle andere steden? Maar hoe vang je die ziel dan, als ze bestaat? Hoe kun je in woorden omzetten wat zo goed als ongrijpbaar is? Hoe kun je vat krijgen op iets wat steeds ontglipt, omdat het niet vastgezet wil worden?

Mijn voorbeeld en droom voor de opzet van dit boek was oorspronkelijk een film: *Russian Ark*, waarin de Rus Aleksandr Soerov erin slaagt om in één shot, opgenomen in de Hermitage in

Sint-Petersburg, de hele Russische geschiedenis in beeld te brengen, of liever, de hoogtepunten daaruit. Zo wilde ik met één lange pennenstreek een vloeiende beweging door Lissabon maken en daarmee de stad beschrijven. Maar dat was buiten de waard van de stedelijke grilligheid gerekend: waar ik rechtdoor wilde gaan, trok Lissabon aan mijn mouw om me te wijzen op een zijstraat rechts, of een plein links en verder die kant op – en daar ging mijn goedwillende pen.

En ineens dacht ik aan het boek dat weleens hét boek over Lissabon wordt genoemd, hoewel het maar zelden concreet gelokaliseerd is: *Boek der rusteloosheid* van Fernando Pessoa. Jarenlang heeft hij eraan gewerkt, even rusteloos als de titel die hij het mee-gaf, maar hij heeft het nooit voltooid. Wat we hebben is een optelsom van alle fragmenten en aantekeningen die na zijn dood werden opgediept uit de beroemde *arca*, de kist met nagelaten werk. In 1914 – hij was toen nog maar net begonnen – schreef hij in een brief: ‘Mijn geestestoestand dwingt mij momenteel, of ik wil of niet, behoorlijk veel te werken aan het *Boek der rusteloosheid*. Maar het blijven allemaal fragmenten, fragmenten, fragmenten.’ Wat hem tot aan zijn dood – hij zou er tot zijn overlijden op 30 november 1935 aan blijven werken – tot wanhoop dreef, werd de grote kracht van dit hoogtepunt uit de twintigste-eeuwse literatuur, namelijk het fragmentarische.

Waarom zou je alles in één beweging willen stoppen, dacht ik, waarom niet kralen beschrijven, die de lezer later aaneenrijgt? Het hielp me uit mijn ademnood. Toch heb ik iets van die aanvanke-lijke bedoeling willen behouden: *Licht op Lissabon* bestaat uit acht hoofdstukken, acht lijnen op de plattegrond van de stad, achter-eenvolgens van Campo dos Mártires da Pátria tot Campo das Ce-bolas, van Praça Martim Moniz tot Alameda, van de bovenrand van Parque Eduardo VII tot de Baixa, ‘Benedenstad’, van de Rua Alexandre Herculano tot Alto de Santo Amaro, van het kerkhof Cemitéro dos Prazeres tot Teatro São Carlos, de opera, van Amo-

reiras tot het Chiado, van museum Gulbenkian tot Campo Grande en van Cabo Ruivo tot Belém (de Taag af).

In 'Aankomst' beschrijf ik het begin van mijn eigen verhaal en ga ik kort in op de vroegste geschiedenis van Lissabon en – uitgebreider – op de herovering van de stad op de Moren, waarmee het verhaal van het huidige Lissabon begint. In 'Vertrek', aan het slot, zwerft het verhaal tussen de kathedraal en het kasteel en verlaat ik zelf de stad.

De acht lijnen, of bewegingen, of noem het trajecten, worden onderbroken door, of aangevuld met fragmenten uit brieven die ik heb geschreven en uitstapjes naar het Lissabon van de hedendaagse schrijvers Dulce Maria Cardoso, Gonçalo M. Tavares, José Eduardo Agualusa, Rui Córias, Yvette K. Centeno, José Luiz Tavares en Almeida Faria (de dode komen vanzelf aan de orde). Bij Nobelprijswinnaar José Saramago is Lissabon niet alleen decor maar ook een personage in vier romans en zijn herinneringen, en António Lobo Antunes is in mijn ogen de chroniqueur bij uitstek van de stad. Aan de hand van zijn vele romans kun je een zwerftocht door Lissabon uitstippelen, die je niet alleen naar de geijkte plaatsen voert, maar ook naar de (rafel)randen. Alleen *Fado Alexandrino* al bestrijkt bijna de hele stad. Ik laat hen dan ook graag regelmatig aan het woord. 'Mijn' Lissabon heeft nu eenmaal vooral te maken met literatuur en hopelijk zet dit boek aan tot het lezen van het vele moois dat de Portugese literatuur te bieden heeft. Naast al het moois van Lissabon, de stad van het licht. In het fotokatern werpt Ana háár licht op Lissabon – zie ook haar toelichting op bladzijde 399.

Tenzij anders vermeld zijn alle vertalingen uit het Portugees van mij. De brieven waaruit geciteerd wordt ('Uit een brief') heb ik in de loop der jaren aan diverse vrienden geschreven.

Met dank aan: Diogo Brochado de Abreu, José Eduardo Agualusa, António Lobo Antunes, Patrícia Baetslé, George Brugmans, Dulce Maria Cardoso, Ana Castro, José Paulo Cavalcanti, Yvette K. Centeno, Rui Cóias, Abigail Tiny Cosme, Almeida Faria, Luísa Florêncio, José Eduardo Franco, Ger Leppers, Luís Lopes, Assunção Mendonça, José Peixoto, Pilar del Rio, Raul Reis, Clara Riso, Ernst Schade, Gonçalo M. Tavares, José Luiz Tavares, António-Pedro Vasconcelos, Richard Zenith en alle toevallige personages die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit boek. En natuurlijk Lissabon, de hoofdpersoon.

- 121. Templo D.N. con Chancas
- 122. Templo de San Pedro de Ferris
- 123. Templo de San Pedro de Ferris
- 124. Templo de San Pedro de Ferris
- 125. Templo de San Pedro de Ferris
- 126. Templo de San Pedro de Ferris
- 127. Templo de San Pedro de Ferris
- 128. Templo de San Pedro de Ferris
- 129. Ermita D.N. de Santa

Occasus

Regia
 1. Regia de San Pedro de Ferris
 2. Regia de San Pedro de Ferris
 3. Regia de San Pedro de Ferris
 4. Regia de San Pedro de Ferris
 5. Regia de San Pedro de Ferris
 6. Regia de San Pedro de Ferris
 7. Regia de San Pedro de Ferris
 8. Regia de San Pedro de Ferris
 9. Regia de San Pedro de Ferris
 10. Regia de San Pedro de Ferris

Castelli continet, 11. Convento in hincis montis maris
 circumdatus, et vulgo alacran dicitur. 12. mules Carbis
 vulgo Casa de car uo. 13. Ferrones ad conficiendum
 calorem. 14. Miles hincis vulgo Casa de ma. 15. 2. 2.
 Lox, vbi rudentes mullis conficiuntur vulgo Cerbozorum
 16. Scholas generales vbi antiquis sciencijs proficuntur
 mane sunt Comendat. 17. Pazo de madrida. 18. Monast
 riu in hincis. 19. Monasteriu Francisci vulgo Franciscan
 20. Monast. vbi dicitur de carnis Curia. 21. Monast.
 22. Monast. 23. Monast. 24. Monast. 25. Monast.
 26. Monast. 27. Monast. 28. Monast. 29. Monast.
 30. Monast. 31. Monast. 32. Monast. 33. Monast.

134. Collegiu arthorum. 135. Monast. de San Pedro de Ferris
 136. Monast. de San Pedro de Ferris. 137. Monast. de San Pedro de Ferris
 138. Monast. de San Pedro de Ferris. 139. Monast. de San Pedro de Ferris
 140. Monast. de San Pedro de Ferris. 141. Monast. de San Pedro de Ferris
 142. Monast. de San Pedro de Ferris. 143. Monast. de San Pedro de Ferris
 144. Monast. de San Pedro de Ferris. 145. Monast. de San Pedro de Ferris
 146. Monast. de San Pedro de Ferris. 147. Monast. de San Pedro de Ferris
 148. Monast. de San Pedro de Ferris. 149. Monast. de San Pedro de Ferris
 150. Monast. de San Pedro de Ferris.

...pissima Lusitania, ad hunc locum
 que et Americae imperium nobilissimum.

...
 110. Aldeia de ...
 121. Casas ...
 122. ...
 123. ...
 124. ...
 125. ...
 126. ...
 127. ...
 128. ...
 129. ...
 130. ...
 131. ...
 132. ...
 133. ...
 134. ...
 135. ...
 136. ...
 137. ...
 138. ...
 139. ...
 140. ...
 141. ...
 142. ...
 143. ...
 144. ...
 145. ...
 146. ...
 147. ...
 148. ...
 149. ...
 150. ...
 151. ...
 152. ...
 153. ...
 154. ...
 155. ...
 156. ...
 157. ...
 158. ...
 159. ...
 160. ...
 161. ...
 162. ...
 163. ...
 164. ...
 165. ...
 166. ...
 167. ...
 168. ...
 169. ...
 170. ...
 171. ...
 172. ...
 173. ...
 174. ...
 175. ...
 176. ...
 177. ...
 178. ...
 179. ...
 180. ...
 181. ...
 182. ...
 183. ...
 184. ...
 185. ...
 186. ...
 187. ...
 188. ...
 189. ...
 190. ...
 191. ...
 192. ...
 193. ...
 194. ...
 195. ...
 196. ...
 197. ...
 198. ...
 199. ...
 200. ...

...
 52. Porta q' dicitur portu de ...
 53. Porta q' dicitur de ...
 54. Porta sancte ...
 55. Porta sancte ...
 56. Porta ...
 57. Porta ...
 58. Porta ...
 59. Porta ...
 60. Porta ...
 61. Porta ...
 62. Porta ...
 63. Porta ...
 64. Porta ...
 65. Porta ...
 66. Porta ...
 67. Porta ...
 68. Porta ...
 69. Porta ...
 70. Porta ...
 71. Porta ...
 72. Porta ...
 73. Porta ...
 74. Porta ...
 75. Porta ...
 76. Porta ...
 77. Porta ...
 78. Porta ...
 79. Porta ...
 80. Porta ...
 81. Porta ...
 82. Porta ...
 83. Porta ...
 84. Porta ...
 85. Porta ...
 86. Porta ...
 87. Porta ...
 88. Porta ...
 89. Porta ...
 90. Porta ...
 91. Porta ...
 92. Porta ...
 93. Porta ...
 94. Porta ...
 95. Porta ...
 96. Porta ...
 97. Porta ...
 98. Porta ...
 99. Porta ...
 100. Porta ...

Aankomst

Licht was het nog niet echt, maar de contouren van huizen en gebouwen waren wel al duidelijk te zien toen we op een dag in juli 1985 's morgens vroeg met de nachtbus uit Porto Lissabon naderden. Ik had tot dan toe aan de Waal gewoond, dat was de rivier van mijn studentendorp, maar dit was de Taag. Geen rivier maar een zee, een oude wereld vanwaaruit ooit een geheel nieuwe wereld werd ontdekt. Ook de rivier waar ik die nacht vandaan kwam, de Douro, hoe imposant ook, ingeklemd tussen hoge oevers, verbleekte bij dit brede waterspoor.

Van tijd tot tijd schoven tussen de bus en de oever grillige en merendeels roestige fabrieksstructuren en olietanks door. Een wirwar van ijzer, staal en beton. Ingewikkelde constructies van buizen, vervlochten leidingen en lange strakke kabels. Geen belofte van iets moois. Poort naar de hel of een limbo als laatste halte voor het paradijs? De bus bromde verder met een zwarte uitlaatwalm achter zich aan. Allengs werd het uitzicht fraaier: tegen een helling opklimmende huizen, de koepel van een kerk, het station Santa Apolónia en ten slotte draaiden we het ietwat desolate Campo das Cebolas op. Recht tegenover de halte stond een merkwaardig gebouw, met een soort kleine piramides, stukjes diamant leken het wel, tegen de voorgevel aangeplakt. Het Casa dos Bicos, bleek later. Een beetje grauw. Stijf stapten we uit, de ochtendkou en een nieuwe stad in, die onze stad, ons thuis moest en ook zou worden.